

رقابت یا رفاقت

به بهانه برگزاری بیست و نهمین المپیاد جهانی زیست‌شناسی در سال ۲۰۱۸ در ایران

رقیب آزارها فرمود و جای آشتی نگذاشت
مگر آه سحرخیزان سوی گردون نخواهد شد
حافظ

شکایت از رقیب در اشعار فارسی کم‌یاب نیست؛ اما واژه «رقابت» که در اصل، در زبان عربی به معنی حراست و نگهبانی است، به احتمال زیاد در اشعار ما نیز به همین معنی به کار می‌رفته و در این بیت نیز به معنی کسی است که معشوق را نگهبانی می‌کند. بنابراین، چرخش مفهوم این واژه در گذر زمان سبب شده است که در فارسی امروز به معنی هم چشمی و هم آوردی به کار رود و از مفهوم واقعی خود دور شود.

باری، واژه «رقابت» اما، برای زیست‌شناسان، به‌ویژه بوم‌شناسان مفهومی ویژه دارد. بنا به تعریف، هرگاه دو یا چند موجود زنده از یک یا چند منبع مشترک بهره ببرند، اصطلاحاً می‌گویند آن موجودات در حال رقابت با یکدیگرند. اگر این موجودات با کمبود آن منبع روبه‌رو شوند، آنگاه ممکن است هنگام تلاش برای استفاده هر چه بیشتر از آن منبع یا منابع مشترک، دست‌کم یکدیگر را برترسانند، به یکدیگر آسیب وارد آورند یا دست‌بالاتی دیگری را سر به نیست کند.

در زیست‌شناسی تکاملی نیز این مفهوم رقابت کاربرد کلیدی دارد. معتقدان به داروینیسم نوین آن را یکی از نیروهای به‌بیش‌برنده انتخاب طبیعی به‌شمار می‌آورند و استدلال می‌کنند که محدودیت منابع سبب می‌شود افرادی که توانایی بیشتری برای استفاده از منابع مشترک دارند، پیروز میدان رقابت باشند، بخت بیشتری برای ماندگاری داشته باشند و در نتیجه در صفحه روزگار و در صحنه بقا از رقیبان پیشی گیرند. بررسی علمی رقابت اما، خاص

زیست‌شناسی نیست؛ بلکه اصولاً رقابت موضوعی گسترده و به اصطلاح میان‌رشته‌ای است و در رشته‌هایی مانند روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی نیز طرح و بررسی می‌شود؛ چون رقابت معمولاً در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی انسان امروز، مانند عرصه‌های ورزشی و اقتصادی نیز شکل می‌گیرد و بروز می‌کند. مثلاً روان‌شناسان اجتماعی به بررسی ماهیت و انگیزه‌های رقابت و شناسایی ریشه‌های روانی آن می‌پردازند؛ در حالی که جامعه‌شناسان اثرهای رقابت بر جامعه را بررسی و تحلیل می‌کنند و انسان‌شناسان نیز مسیر رقابت را در تاریخ تحول فرهنگ انسانی و اثرهای آن را در فرهنگ‌های مختلف شناسایی و بررسی می‌کنند.

راه دور نرویم. رقابت به‌ویژه در آموزش وارد است. بی‌گمان، یکی از آشنا‌ترین انواع رقابت‌ها «رقابت آموزشی» است. ما معلمان به منظور تحقق هدف‌های آموزشی، برای ترغیب و تشویق دانش‌آموزان و پویا کردن محیط آموزشی و مانند آن‌ها، معمولاً دانش‌آموزان را وادار به رقابت با یکدیگر می‌کنیم. این رقابت‌ها را گاه میان دانش‌آموزان یک کلاس بر پا می‌کنیم و دیگر گاه پای آنان را به سطوح بالاتر رقابتی مانند کنکورهای می‌کشانیم.

علاوه بر این‌ها، المپیادهای علمی نیز از آشنا‌ترین رقابت‌های درسی‌اند و از میان آن‌ها المپیاد زیست‌شناسی هم‌اکنون در سطوح کشوری و بین‌المللی برگزار می‌شود. شما می‌توانید گزارشی تحلیلی درباره پرسش‌های المپیاد زیست‌شناسی کشور را در صفحات ۴۲ تا ۴۶ و نمونه‌ای از سؤالات بخش علمی المپیاد جهانی را در صفحات ۴۷ تا ۵۰ همین شماره بخوانید.

المپیادهای جهانی به رقابت میان دانش‌آموزان کشورهای مختلف جهان دامن

می‌زنند. امروزه، کاربرد رقابت در جامعه جهانی آن‌چنان است که شمار این المپیادها سال به سال رو به افزایش است. به طوری که در حال حاضر سالانه ۱۴ نوع المپیاد جهانی، میدانی برای رقابت‌های علمی دانش‌آموزان دبیرستانی شده‌اند: ریاضی (از ۱۹۵۹)، فیزیک (از ۱۹۶۷)، شیمی (از ۱۹۸۹)، کامپیوتر (از ۱۹۸۹)، زیست‌شناسی (از ۱۹۹۰)، فلسفه (از ۱۹۹۳)، پروژه‌های محیط زیستی (از ۱۹۹۳)، نجوم (از ۱۹۹۶)، جغرافیا (از ۱۹۹۶)، زبان‌شناسی (از ۲۰۰۳)، علوم دوره اول دبیرستان (از ۲۰۰۴)، نجوم و اخترازیکی (از ۲۰۰۷)، علوم زمین (از ۲۰۰۷) و پروژه‌های نوآوران جوان (از ۲۰۰۷). بازگردیم به المپیاد جهانی زیست‌شناسی. نخستین المپیاد جهانی زیست‌شناسی در نخستین روز از ماه ژوئیه ۱۹۹۰ در شهر اولوموک چکسلواکی سابق برگزار شد. ۲۲ دانش‌آموز از ۶ کشور در این رقابت شرکت کردند و به ۱۱۹ پرسش چندگزینه‌ای آن پاسخ دادند. از آن هنگام تا کنون ۲۴ دوره المپیاد جهانی زیست‌شناسی به میزبانی کشورهای مختلف برگزار شده است. داده‌های حاصل از این المپیاد اکنون به اندازه‌ای رسیده است که بتوان به روند تحول پرسش‌ها پرداخت و آن‌ها را از نظر سطح دشواری و نوع پرسش بررسی و تحلیل کرد. از این دیدگاه پرسش‌های آزمون نخستین المپیاد جهانی زیست‌شناسی شایسته توجه ویژه‌اند؛ چون با پرسش‌های سال‌های اخیر که ما آن‌ها را اصطلاحاً المپیادی می‌نامیم، تفاوت بسیار دارند. مثلاً ترجمه سه پرسش نخست این آزمون چنین است:

۱. «بازمانده» چیست؟

الف. جانداري که با سرعت پراکنش می‌یابد و بومی منطقه نیست؛

ب. اصطلاحی برای جاننداری است که بیماری خطرناکی به وجود می‌آورد؛
ج. هیبریدی که از نظر ژنتیک ناپایدار است؛
د. جاننداری که در منطقه‌ای خاص بازمانده زمان‌های گذشته‌ای است که پراکنش گسترده داشته.

۲. کدام یک از گونه‌های زیر در نتیجه استفاده زیاد از کودهای شیمیایی در تعدادی زیستگاه^۲ که معمولاً در آن‌ها نمی‌روید، گسترش یافته است.

الف. گیاه پای خر (*Tussilago farfara*)؛
ب. گاوزبان (*Echium vulgare*)؛
ج. گزنه (*Urtica dioica*)؛
د. قاصدک (*Taraxacum officinale*).

۳. بزرگ‌ترین تولید ناخالص معمولاً در کدام اکوسیستم حاصل می‌شود؟

الف. جنگل ساحلی؛
ب. علفزار؛
ج. جنگل کوهستانی کاج؛
د. بیشه بلوط.

با بررسی پرسش‌های آزمون‌های سال‌های مختلف آشکار می‌شود که میدان رقابت در المپید جهانی زیست‌شناسی سال به سال تنگ‌تر و فشرده‌تر و گذر از تنگنای آن دشوارتر می‌شود؛ لذا، دانش‌آموزان برای عبور از آن باید هر سال تعداد بیشتری کتاب مرجع بخوانند، در انجام کارهای آزمایشگاهی تخصصی مهارت‌هایی فزاینده داشته باشند و خلاصه فشار بیشتری را متحمل شوند.

سگه رقابت اما، یک طرف دیگر هم دارد. برخی اندیشمندان اساساً با رقابت مخالفاند؛ آن را شایسته اجتماع انسانی نمی‌دانند، بلکه آن را پدیده‌ای زبان‌مند به شمار می‌آورند. مهاتما گاندی یکی از آنان است. به عقیده گاندی رقابت بیانگر خودپسندی است. به نظر او کسی که پیروزی در رقابت را افتخارآمیز می‌داند، در واقع از خشونت و جنگ دفاع می‌کند. به باور گاندی جامعه انسانی باید بر پایه عشق متقابل، همکاری و ایثار و در خدمت بهبود زندگی انسان‌ها استوار باشد، نه

رقابت و خودپسندی. در جامعه آرمانی گاندی همه افراد در همکاری با یکدیگر و در خدمت یکدیگرند و شادی‌ها، غم‌ها و یافته‌های خود را با هم تقسیم می‌کنند. به عقیده او رقابت در جامعه بدون خشونت جایی ندارد و چنین جامعه‌ای وقتی محقق می‌شود که بیشتر مردم آن تمایل کمتری به خودخواهی، خودپسندی و خودپرستی داشته باشند.^۳

یکی از سرسخت‌ترین مخالفان رقابت در جوامع انسانی در سال ۱۹۸۶ سر برآورد. او **الفی کوهن**^۴ نام داشت که با مطالعه صدها کتاب و پژوهش در زمینه رقابت و آثار آن بر افراد و جوامع انسانی استدلال کرده بود که کوشش ما برای وادار کردن افراد بشر به رقابت با یکدیگر در محیط‌های مختلف مانند بازار، کار، مدرسه، بازی و خانه، همه ما را به بازنده تبدیل خواهد کرد. او در کتابش که «مسابقه ممنوع: ادعایم‌های بر ضد رقابت»^۵ عنوان داشت، نوشته است که رقابت در ذات و طبیعت آدمی یافت نمی‌شود و مدعی شده است که رقابت نه تنها سبب افزونی تلاش و کوشش ما نمی‌شود؛ بلکه به عکس، به جای ساختن شخصیت، مخرب شخصیت است. به نظر او رقابت میدان شادی‌بخش بازی را به میدان ناخوشایند مبارزه تبدیل می‌کند. او از جمله کسانی است که «رقابت سالم» را اصطلاحی نادرست می‌دانند و معتقد است که رقابت در ماهیت خویش سالم نیست، بلکه نبردی است واقعی که برنده و بازنده دارد.

به عقیده کوهن رواج رقابت در جامعه تحت تأثیر چند عقیده نادرست و سنتی بوده است که یکی از آن‌ها تعمیم نادرست اصل داروینی «ماندگاری شایسته‌ترین‌ها» (بقای اصلح) به جامعه انسانی است. زیست‌شناسان نیک می‌دانند که منظور از این اصل در واقع **ماندگاری سازگارترین افراد گونه نسبت به محیط است، نه الزاماً نیرومندترین آن‌ها.**

به اعتقاد کوهن عقیده نادرست سنتی دیگر این است که عده‌ای گمان می‌کنند که رقابت باعث تحکیم شخصیت انسان می‌شود. به نظر او فقط افرادی که تزلزل شخصیتی دارند و دارای اعتماد به نفس ناکافی هستند، به منظور غلبه بر ناتوانایی‌های خود به برنده

شدن در رقابت نیاز دارند. انسان‌های دارای اعتماد به نفس کافی به اثبات توانایی‌های خود نیاز ندارند.

کوهن با تکیه بر پژوهش‌ها استدلال می‌کند که می‌توان به ویژه در رقابت‌های آموزشی رقابت را جانشین رقابت کرد. چون آموزش به شیوه همکاری به اعتماد به نفس بیشتر می‌انجامد. او در این کتاب کوشیده است راه‌های یادگیری مبتنی بر همکاری را معرفی کند تا دانش‌آموزان به جای گرایش به کسب رتبه‌های نخست، بیشتر و عمیق‌تر بیاموزند.

اکنون به یاد بیاوریم که در علم زیست‌شناسی نیز چنین رویدادی به وقوع پیوسته، یعنی پیشنهاد همکاری به جای رقابت مطرح شده است. لین مارگولیس^۶ معرفی‌کننده نظریه درون‌همزیستی، نیروی به پیش‌برنده تکامل موجودات زنده را همکاری و همزیستی می‌داند، نه رقابت.

استدلال‌های کوهن را ممکن است بپذیریم یا نپذیریم. اما به راستی آیا می‌توانیم میدان‌هایی را که برای رقابت‌های آموزشی فراهم شده‌اند، به میدان‌های «رقابت» تبدیل کنیم؟ آیا می‌توانیم رقابت را جانشین رقابت کنیم؟ فراموش نکنیم که یکی از هدف‌های المپیدهای جهانی، چه آموزشی و چه ورزشی برقراری دوستی و همکاری میان افراد ملل مختلف بوده است. آیا می‌توانیم با تکیه بر این هدف و پررنگ‌تر کردن آن چنین کنیم؟

بیست و نهمین المپید جهانی زیست‌شناسی در سال ۲۰۱۸ در ایران برگزار خواهد شد. آیا خواهیم توانست محیط رقابت آن را به رقابت تبدیل کنیم؟

سردبیر

پی‌نوشت‌ها

1. relict
2. biotope
3. Parmeshwair Dayal, Gandhian Theory of Social Reconstruction, Atlantic Publishers & Dist, 2006.
4. Alfie Kohn
5. NO CONTEST: The Case Against Competition
۶. خوشبین خوش‌نظر، م (مترجم)، سنت‌شکنی در تکامل، رشد آموزش زیست‌شناسی، شماره ۹۰ (بهار ۱۳۹۲)، صص ۲۳-۱۸.